

Розділ 1.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, РЕЛІГІЙНО-КОНФЕСІЙНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 719«364»

Руслана Маньковська
(Київ)

НЕРУХОМІ ПАМ'ЯТКИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ДОКУМЕНТУВАННЯ ВТРАТ

У статті висвітлено проблеми втрат нерухомої культурної спадщини України внаслідок російсько-української війни, подано статистичні відомості зруйнованих та знищених пам'яток загального характеру. Проаналізовано діяльність в умовах воєнного часу державних установ зі збереження та фіксації руйнувань нерухомих пам'яток, означено низку дослідницьких проєктів наукових установ з документування втрат, підготовку науковцями експертно-рекомендаційних матеріалів. Висвітлено організаційно-культурні заходи громадських організацій з фіксації знищених та зруйнованих нерухомих пам'яток, використання ними цифрових технологій для збереження об'єктів культурної спадщини, приділено увагу питанням міжнародної підтримки України та її основним напрямам, відзначено роль ЮНЕСКО в захисті культурного надбання України на міжнародній арені та означено подальші заходи з відновлення культурної спадщини.

Ключові слова: культурна спадщина, нерухома пам'ятка історії та культури, втрати, фіксація, російсько-українська війна.

The article highlights the problems of loss of immovable cultural heritage of Ukraine as a result of the Russian-Ukrainian war, provides statistical information on destroyed and destroyed monuments of a general nature. The activities of state institutions for the preservation and recording of the destruction of immovable monuments in wartime conditions were analyzed, a number of research projects of scientific institutions for documenting losses, and the preparation of expert-recommendation materials by scientists were identified. The organizational and cultural measures of public organizations to record destroyed and destroyed immovable monuments, their use of digital technologies for the preservation of cultural heritage objects are covered, attention is paid to the issues of international support of Ukraine and its main directions, the role of UNESCO in the protection of the cultural heritage of Ukraine at the international level is noted arenas and further measures to restore cultural heritage are defined.

Keywords: cultural heritage, immovable monument of history and culture, losses, fixation, Russian-Ukrainian war.

У період російсько-української війни, коли ворог нещадно і цілеспрямовано знищує культурне надбання України, здійснює культурний геноцид українського народу, намагаючись стерти з лиця землі ознаки його національної ідентичності, особливо загостилися питання охорони та збереження культурної спадщини. Історико-культурне надбання набуває пріоритетного значення в політиці національної безпеки нашої держави.

Проблема документування втрат культурної спадщини в період російсько-української війни стоїть в центрі уваги вчених, пам'яткознавців, наукових установ та громадськості. В Інституті історії України НАН України, де співробітники Центру досліджень історико-культурної спадщини України спільно з Міністерством культури та інформаційної політики України, Національною історичною бібліотекою України, Національною спілкою краєзнавців України працюють над підготовкою наукового видання «Нерухомі пам'ятки культурної спадщини України: втрати внаслідок російсько-української війни. Каталог-довідник», в якому буде вміщено стислу характеристику зруйнованих та знищених нерухомих пам'яток України в умовах війни.

Досвідчені фахівці в галузі пам'яткознавства, працюючи над означеною темою, переконуються, що в умовах воєнного стану особливої ваги набувають напрацювання з підготовки 28-томного фундаментального енциклопедичного наукового видання «Звід пам'яток історії та культури України». Варто наголосити, що на сьогодні Звід є науковою базою для Державного реєстру нерухомих пам'яток України, основою для створення автоматизованої бази даних про всі об'єкти культурної спадщини та має стати ключовою складовою гуманітарної політики держави.

Також наукова тема «Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності» розробляється в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, однією зі складових якої є підготовка «Довідника пошкоджених і зруйнованих пам'яток культури окремих регіонів України під час російсько-української війни 2022 року» (Кара-Васильєва, 2022, с. 42-46).

Необхідно наголосити, що нищення та грабунок російськими окупантами культурної спадщини України здійснюється з 2014 р., коли загарбники тимчасово окупували території Криму, Севастополя, Донецької та Луганської областей. Відомо, що на квітень 2018 р. на державному обліку в Україні перебувало близько 130 000 об'єктів (з урахуванням демонтованих пам'яток) культурної спадщини. Перед окупацією на 2013 р. обліковувалося в АР Крим і Севастополі 8694 пам'ятки історії та культури від епохи неоліту та раннього заліза,

скіфського та античного часу до раннього нового і новітнього періоду (Денисенко, 2022, с. 164-165).

Серед пам'яток на тимчасово окупованій території АР Крим постраждав Ханський палац в Бахчисараї – унікальний зразок кримськотатарської палацової архітектури XVI–XVIII ст., найстарша будівля ансамблю – Велика Ханська мечеть, зруйновано та знищено щонайменше 90 археологічних пам'яток. Жертвами будівельної техніки стали поселення бронзової доби, скіфські кургани та городища (Яшний, 2020).

На території Донецької та Луганської областей, де станом на 2013 р. на державному обліку перебували: на Донеччині – 7541 пам'ятки історії та культури, у Луганській області – 6317 пам'яток, також продовжуються руйнування (Денисенко, 2022, с. 166). Так, на Донеччині знищено перлини маріупольського зібрання монументалістики – мозаїки «Дерево життя» та «Боривітер», створені в 1967 р. бригадою монументалістів на чолі з Аллою Горською та Віктором Зарецьким, разом з Галиною Зубченко, Борисом Плаксієм, Григорієм Пришедьком, Василем Парахіним та Надією Світличною (Горлач, 2022), у с. Богородичне – **повністю зруйновано храм у Богородичному жіночому скиту Святогірської лаври**. На превеликий жаль, внаслідок цілеспрямованих бомбових ударів об'єкти культурної спадщини продовжують зазнавати страшних руйнувань.

В умовах воєнного стану особливої ваги набувають проблеми фіксації та документування втрат культурного надбання. На державному рівні цією справою опікуються Міністерство культури та інформаційної політики України, частково відомості подає Український інститут національної пам'яті, спеціальний проект «Міста і села України. Втрати воєнного часу» започаткували працівники Національної історичної бібліотеки України, який включає серію бібліографічних покажчиків про зруйновані пам'ятки історії та архітектури в областях України (Проект «Міста і села України»). Інтерактивна мапа культурних втрат, де позначені пошкоджені та зруйновані пам'ятки історії та культури України розроблена за підтримки Українського культурного фонду (Інтерактивна мапа).

Серед громадських організацій, які здійснюють значну роботу щодо фіксації втрат культурної спадщини під час війни, Національна спілка краєзнавців України, її спільний проект з Інститутом Історії України НАНУ. Ефективно працюють в цій тематиці Кримський інститут стратегічних досліджень, «Крим SOS», «Таврійська гуманітарна платформа», «Блакитний щит Україна» та інші. Зокрема, громадська організація «Антикорупційний штаб» з перших днів повномасштабного вторгнення фіксує зруйновані та пошкоджені об'єкти, створила Карту руйнувань та відновлення (Карта руйнувань та відновлення).

За офіційними даними в період з 24 лютого 2022 р. по 25 грудня 2023 р. зруйновано або пошкоджено 872 об'єкти культурної спадщини України, з яких 120 – національного значення, 682 – місцевого значення, 70 – щойно виявлених. Найбільше втрат у Харківській області – 216 об'єктів. Зауважимо, що 23 пам'ятки знищено повністю, 672 – пошкоджені частково, а в 117 об'єктів встановити ступінь пошкодження не вдалося (Зруйнована культурна спадщина України).

Серед пам'яток історії та культури, які постраждали від ворожих обстрілів, пам'ятка архітектури XIX ст. – Музей старожитностей Тарновського в Чернігові (Молодіжний центр), перший православний храм в Одесі – Спасо-Преображенський кафедральний собор, 1794 р. разом з іншими 29 пам'ятками архітектури XIX–XX ст. міста (Коршак Н., Сисоєв Ю., Васильєв Д., «Руйнування колосальні»). Заміновано територію поблизу Мелітополя – Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила», де розташована унікальна пам'ятка геології та археології світового значення, єдиного місця в Східній Європі з наскельним живописом періоду від пізнього палеоліту до середньовіччя (Навала вандалів і мародерів).

Як бачимо, культурна спадщина стала жертвою війни. Відсутні можливості зафіксувати втрати нерухомої спадщини на територіях Луганської та значній частині територій Херсонської, Запорізької, Донецької областей, в Криму, які перебувають у тимчасовій окупації і страждають від бойових дій. Зрозуміло, що остаточні дані про втрати в культурній галузі України стануть відомими після завершення війни і розмінування територій. Вже зараз можна стверджувати, що загрозлива статистика втрат нерухомої історико-культурної спадщини України свідчить, що ворог здійснює культурний геноцид в Україні, свідомо створює гуманітарну катастрофу.

Розкриваючи тему документування втрат історико-культурної спадщини, важливо відзначити підтримку України міжнародними організаціями та партнерами. Формуванню та впровадженню системи геопросторової ідентифікації злочинів з фото-фіксацією, розробці електронних реєстрів з обліку культурних пам'яток сприяло Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). Міжнародна організація ЮНЕСКО, головою Бюро якої в Україні є професорка зі збереження архітектури К'яра Децці Бардескі, надала методики з фіксації злочинів проти культурної спадщини, документування зруйнованих об'єктів культурної спадщини для позову проти Росії щодо порушення Гаазької конвенції про охорону культурної спадщини, фінансування експертних груп з фіксації втрат (Спеціальний випуск новин), започаткувала реєстр зруйнованої культурної спадщини України (Destroyed cultural heritage of Ukraine), розширило охоронну зону історичного центру в Одесі.

7 вересня 2023 р. ЮНЕСКО внесло 20 локацій в Україні до Міжнародного списку культурних цінностей, які перебувають під посиленням захистом. Йдеться про Собор Святої Софії та пов'язані з ним монастирські споруди, Києво-Печерську Лавру, ансамбль історичного центру у Львові, резиденцію Буковинських і Далматинських митрополитів. Також серед 20 об'єктів є шість церков карпатського регіону, посилено захист геодезичної дуги Струве, а також Астрономічні обсерваторії в Києві, Харкові, Одесі та Миколаєві. Захисту підлягає культурний ландшафт каньйону в Кам'янці-Подільському, дендрологічний парк «Софіївка», могила Тараса Шевченка та Державний історико-природничий музей-заповідник (ЮНЕСКО взяло 20 об'єктів культурної спадщини). До цього списку готуються включити історичний центр Чернігова. Важливо, що підтримка ЮНЕСКО дозволить зібрати додаткові юридичні аргументи для доказів агресії Росії проти культурної спадщини України.

Необхідно підкреслити, що вже зараз серед наукової спільноти розглядаються питання відбудови та відновлення зруйнованих та пошкоджених культурних об'єктів. Згідно зі звітом ООН протягом першого року повномасштабної війни Росія завдала збитків спадщині й культурним об'єктам країни приблизно на 2,6 мільярда доларів США, а для їх усунення та відновлення необхідно 6,9 мільярда доларів (Новини громадянського суспільства), на квітень 2023 р. за даними Міністерства культури та інформаційної політики України називалася цифра 100 мільярдів доларів, а на осінь 2023 р. сума склала майже три трильйони доларів.

З метою розробки на державному рівні концепції Стратегії відновлення культурної спадщини на початку грудня в Києві під патронатом ICCROM – Міжнародного центру вивчення питань збереження та відновлення культурних цінностей зі штаб-квартирою у Римі зібрався форум «Реставрація та відновлення культурної спадщини України після Великої Війни», який відбувся (Форум «Реставрація та відновлення...»). Серед різних напрямів та методів відновлення та реконструкції знищених та зруйнованих пам'яток перспективним є залучення новітніх технологій. Вже в травні 2022 р. питання оцифрування культурної спадщини України обговорювалися на спільному засіданні України, Литви та Польщі щодо створення цифрової платформи для збереження, охорони, розвитку та популяризації культурних об'єктів України. Активно залучаються технології діджиталізації цієї сфери, що сприятиме вирішенню низки питань зі збереження історико-культурної спадщини нашої держави.

Досліджуючи сучасні проблеми збереження та втрат нерухомої культурної спадщини у викликах воєнного часу, можна констатувати, що нагальним завданням для істориків та пам'яткознавців є фіксація

воєнних злочинів у галузі культури, підготовка матеріалів до міжнародних правових установ, які свідчитимуть про воєнні злочини країни-агресора, яка цинічно нищить культурне надбання України і має понести відповідальність згідно міжнародного права та відшкодувати завдані збитки в галузі культури. На часі створення реєстру, каталогу та бази даних понівечених об'єктів, розграбованих культурних цінностей. Вже зараз необхідно розробляти перспективні завдання з реставрації та відновлення зруйнованих об'єктів культурної спадщини, формування мережі пам'яткознавчих та науково-реставраційних інституцій. Аналізуючи проблеми відновлення зруйнованих під час російсько-української війни об'єктів культурної спадщини, вважаємо за необхідне розробку «Комплексної програми з відновлення об'єктів культурної спадщини.», яка б включала нормативно-правові, соціально-економічні та науково-реставраційні аспекти пам'яткоохоронної сфери.

Джерела та література

1. Кара-Васильєва Т. Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності. *Вісник Національної академії наук України*, 2022. № 7. С. 42–46.
2. Денисенко Г. В якому стані перебуває культурна спадщина України під час російсько-української війни 2014–2022 рр.? *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У двох книгах. Кн.1. К., 2022. С. 164–165.*
3. Яшний Д. Моніторинг об'єктів археологічної спадщини на території АР Крим та м. Севастополя (2014–2020 рр.). *Голос Криму. Культура*. URL: <https://culture.voicocrimea.com.ua/uk/monitorynh-ob-iektiv-arkheolohichnoi-spadshchynu-na-terytorii-ar-krym-ta-m-sevastopolia-2014-2020-rr/>
4. Горlach П. У Маріуполі внаслідок обстрілів зруйновані мозаїки Алли Горської. *Суспільне Культура*. URL: <https://suspilne.media/culture/263297-u-mariupoli-vnaslidok-obstriliv-zrujnovani-mozaiki-alli-gorskoi/>
5. Проект «Міста і села України. Втрати воєнного часу». Національна історична бібліотека України. URL: https://nibu.kyiv.ua/msu_vtraty
6. Інтерактивна мапа культурних втрат. Український культурний фонд. URL: <https://uaculture.org/culture-loss/>
7. Карта руйнувань та відновлення. Антикорупційний штаб. URL: <https://reukraine.shtab.net/objects>
8. Зруйнована культурна спадщина України. *Портал МВС*. URL: <https://mvs.gov.ua/news/zruinovana-kulturna-spadshhina-ukrayini>
9. Молодіжний центр, бібліотека Короленка і музей Коцюбинського: злочини проти культурної спадщини. *UA: Чернігів. 11 квітня 2022 р.* URL: <https://suspilne.media/227407-molodiznij-centr-biblioteka-korolenka-i-muzej-kocubinskogo-zlocini-proti-kulturnoi-spadshhiny/>
10. Коршак Н., Сисоєв Ю., Васильєв Д. «Руйнування колосальні»: через російську атаку в Одесі пошкоджено Спасо-Преображенський собор. *Суспільне Новини*. 23 липня 2023 р. URL: <https://suspilne.media/534651-rujnuvanna-kolosalni-cerez-rosijsku-ataku-v-odesi-zrujnovano-svato-preobrazenskij-sobor/>

11. Навала вандалів і мародерів: війна Росії проти культурної спадщини України. *Музеї України*. 1 липня 2023 р. URL: <https://www.museum-ukraine.info/?p=15389>
12. Спеціальний випуск новин: Форум «Українська культурна спадщина: #ДійЗадляСпадщини». USAID/ENGAGE від американського народу. URL: <https://engage.org.ua/spetsialnyj-vypusk-novyn-forum-ukrainska-kulturna-spadshchyna-dijzadliaspadshchynu/>
13. ЮНЕСКО взяло 20 об'єктів культурної спадщини України під посилені захист. *Travels Ukraine*. URL: <https://travels.in.ua/uk-UA/news-detail/afa1bf3b-dc3a-48a2-3f20-08dbb07e2664/yunesko-vzyalo-20-obyektiv-kulturnoyi->
14. Новини громадянського суспільства України, 19 вересня. USAID/ENGAGE від американського народу. URL: <https://engage.org.ua/novynu-hromadianskoho-suspilstva-ukrainy-19-veresnia>
15. Форум «Реставрація та відновлення культурної спадщини України після Великої Війни». Національний заповідник «Софія Київська». URL: <https://st-sophia.org.ua/uk/novini/forum-restavratsiya-ta-vidnovlennya-kulturnoyi-spadshhini-ukrayini-pislya-velikoyi-vijni/>

УДК 63.3(4Укр)94(477) «15\20»

Ганна Капустян
(Кременчук)

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОБУТНОСТІ ТА СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

На підставі праці Івана Крип'якевича «Історія України» (1938 р.) зроблено аналіз спроби української еліти у бездержавний період після розпаду держави Київська Русь консолідувати інтелектуальний і матеріальний ресурс для підтримки прагматичних зусиль, спрямованих на розвиток української культури і національної свідомості, на захист прав українства протягом XVI – першої половини XVII століття.

Ключові слова: Іван Крип'якевич, Україна, державність, еліта, аристократія, міщанство, духовенство, козацтво.

On the basis of Ivan Kripyaykevych's work «The history of Ukraine» (1938), an analysis was made regarding the attempt of the Ukrainian elite in such an unstable period after the collapse of the Kyiv Rus state to consolidate the intellectual and material resources in order to support pragmatic efforts aimed at the development of Ukrainian culture and national consciousness to defense the rights of Ukrainians during the XVI – first half of the XVII century.

Keywords: Ivan Kripyaykevych, Ukraine, statehood, elite, aristocracy, petty bourgeoisie, clergy, Cossacks.

Відродження та розбудова Української державності на сучасному етапі позначилися зростанням суспільного інтересу до вітчизняної історії. У 1990 році в числі визначених видань історичної